

TATJANA NAVICKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wpływ perswazji na styl określania: kreowanie postaci *kosmopolityzmu* przez słowniki

Obecnie w Europie ukazuje się wiele prac naukowych, głównie z dziedzin pokrewnych politologii, filozofii oraz socjologii, w których w sposób pośredni lub bezpośredni rozważa się pojęcie *kosmopolityzmu*, charakter i zakres tego zjawiska. Terminem tym posługują się zarówno politycy wyższego szczebla, np. używając go do ilustrowania pozytywnych i negatywnych skutków globalizacji lub wstąpienia do UE, jak i zwykli obywatele, chociażby czytając czasopisma typu „Cosmopolitan”. Z lingwistycznego punktu widzenia, przyznając rację tezie, że język, będący tworem danej społeczności, kształtuje jej obraz świata, możemy stwierdzić, że mający długą historię wyraz *kosmopolityzm* zdążył wywrzeć znaczny wpływ na dzieje ludzkości.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie analizy sposobu definiowania wyrazu *kosmopolityzm* w polskojęzycznych źródłach leksykograficznych (słownikach ogólnych i słownikach wyrazów obcych) na tle definicji obcojęzycznych. W ramach rozważań zastanowimy się też nad problematyką zastosowania perswazji w definiowaniu leksemu *kosmopolityzm* w krajach postkomunistycznych. Przeprowadzimy również porównanie definicji stworzonych przez leksykografów polskich oraz przeciętnych użytkowników języka polskiego (studentów kierunków humanistycznych) pod kątem ustalenia różnic semantycznych w definiowaniu tego wyrazu.

1. Kreowanie postaci wyrazu *kosmopolityzm* przez słowniki

Uwzględniając polityczny aspekt terminu *kosmopolityzm*, warto sformułować parę uwag na temat zjawiska, które miało miejsce w historii języka polskiego jesz-

cze dwadzieścia parę lat temu. Zjawiskiem tym jest nowomowa¹, nad którą badania zawdzięczamy m.in. takim naukowcom, jak J. Bralczyk oraz M. Głowiński. Moc wpływu nowomowy jako języka propagandy obozu komunistycznego na dzisiejsze rozumienie *kosmopolityzmu* przez narody zamieszkujące były blok socjalistyczny nie jest do końca opisana i przeanalizowana. Nowomowa lub inaczej język marksizmu-leninizmu jako mowa jednowartościowa, manipulowana, umożliwiać miała pełnienie totalitarnej władzy na całym terenie wpływów. W jej ramach, jak uważa Głowiński (1991, s. 8–9): „czasem nie jest ważne, co dane słowo znaczy, ważne jest zaś, jakie kwalifikatory z nim się wiążą (dobry/zły, nasz/obcy, postępowy/wsteczny)”.

Związek *kosmopolityzmu* z nowomową jest o tyle oczywisty, o ile spojrzymy, w jaki sposób termin ten był definiowany w okresie komunizmu przez słowniki wydawane w krajach dziś postkomunistycznych. Wyłącznie negatywne konotacje *kosmopolityzmu* zazwyczaj podkreślano za pomocą określeń: *burżuazyjny, reakcyjny, imperialistyczny* (w słownikach rosyjskojęzycznych), oraz: *bierny, samolubna obojętność, niechęć* (w słownikach polskojęzycznych). Jawna arbitralność definicji była wzmacniana za pomocą metaforyzacji, negacji, emfazy. Słowniki starsze, zarówno *Słownik języka polskiego*² (Zdanowicz 1861), jak i rosyjski *Энциклопедический словарь* (Энциклопедический словарь 1895), przedstawiają inną wersję definicji rozpatrywanego leksemu.

Dość często kosmopolityzm rozumie się tylko w negatywnym znaczeniu, jak zwykły brak patriotyzmu [...]. Jednak takie rozumienie kosmopolityzmu jest niesłuszne. Myśl o całości nie zmniejsza realnego znaczenia części i jako miłość do ojczyzny nie zaprzecza jednoznacznie przywiązaniu do bliższych grup społecznych, na przykład do swojej rodziny, poświęcenie się ogólnoludzkim interesom nie wyklucza więc patriotyzmu (*Энциклопедический словарь* 1895)³.

Obecność podobnych definicji kwestionujących ocenę negatywną, pozbawionych elementów takiej oceny, bądź podkreślających aspekty pozytywne *kosmopolityzmu* upewnia nas w funkcjonalności, a nawet przydatności danego wyrazu w kształtowaniu odpowiedniego światopoglądu jednostek składających się na daną wspólnotę za czasów sowieckich. „Niekiedy wyrazy neutralne nabierają

¹ Sowiecka wersja nowomowy odgrywa rolę pionierską, jest wzorcem i dostawczynią niezliczonych *clichés*, stereotypów, formuł obowiązujących czy wręcz uświęconych, które są tak czy inaczej przyswajane i naśladowane. W nowomowach lokalnych wiele elementów pochodzi z importu (Głowiński 1991, s. 125).

² Słownik ten (pierwszy podręczny słownik języka polskiego), jak zwraca uwagę T. Piotrowski (2001, s. 75), powstał w wielokulturowym i wielojęzycznym Wilnie, może właśnie ten fakt przesądził o uznaniu takiej, a nie innej definicji wyrazu *kosmopolityzm*. „Kosmopolityzm — obywatelstwo świata” (*Słownik języka polskiego*, 1861).

³ Tłumaczenie z rosyjskiego autorki artykułu.

zabarwienia negatywnego tylko na pewien czas, potem wychodzą z obiegu” — pisze Głowiński (1991, s. 11). Z tym że w odniesieniu do *kosmopolityzmu* trudno jest jednoznacznie stwierdzić, w jakim stopniu okres „pewnego czasu” minął w krajach obciążonych komunistyczną przeszłością.

W tym kontekście warto również wspomnieć o pewnej teorii, która w sposób zasadniczy wpłynęła na dzisiejszy kształt wielu definicji rozpatrywanego leksemu. Na początku lat 50., gdy trwały dyskusje przy opracowaniu *Słownika współczesnego języka polskiego*, stawiano za wzór leksykony radzieckie, w których podstawą materiałową były dzieła klasyków XIX-wiecznej literatury rosyjskiej (Żmigrodzki 2003, s. 117–118). Produktem tej epoki stała się w Polsce dobrze znana teoria wypracowana przez Witolda Doroszewskiego. Wywarła ona duży wpływ na rozwój leksykografii polskiej XX wieku. Definicje ze słownika Doroszewskiego (które cechował encyklopedyzm, perswazyjność oraz normatywizm) były później kilkakrotnie bezkrytycznie kopiowane przez następne wydawnictwa polskie, albowiem tradycja słownikarstwa w dużym stopniu polegała (przynajmniej do roku 1995) na kopiowaniu słowników prestiżowych, cieszących się uznaniem wśród naukowców oraz użytkowników⁴. Na przykład wyrażenie „bierny stosunek do tradycji i kultury własnego narodu” został wprowadzony w 1964 roku przez Doroszewskiego i później był kopiowany przez większość słowników polskich, co trwa aż do dziś⁵.

Takie mechaniczne kopiowanie wybranych elementów definicji można traktować jako przejaw perswazji, wynikający z bezrefleksyjności lub też z subiektywizmu autorów poszczególnych słowników. Perswazję rozumiemy tu jako dążenie leksykografów do przekonywania czytelnika o czymś, namawiania do słuszności ukazujących się treści również poprzez ich powtarzanie.

Rzeczywiście w warunkach ustroju komunistycznego za kształt sformułowań definicji w Polsce, jak również w republikach Związku Radzieckiego, ponosiło odpowiedzialność państwo (wprowadzając cenzurę na inne niż perswazyjne definicje pewnych pojęć politycznych). Jednak po roku 1989 z racji tzw. zaniku mecenatu państwowego oraz wraz z powstaniem odpowiednich programów komputerowych⁶, korpusów językowych winą za ewentualne „niepoprawności” w definicjach można obarczać już tylko samych autorów. Jak pisze Piotrowski (2001, s. 55): „nowe tech-

⁴ Okres leksykografii komercyjnej w Polsce od przełomu 1991/1992 do dziś można podzielić na dwa podokresy: „a) wznowień słowników dawniejszych (do początku 1995 roku); b) oryginalnych propozycji leksykograficznych (od roku 1995)” (Żmigrodzki 2001).

⁵ Ostatnio wspomniana kalka stworzona przez W. Doroszewskiego: „bierność wobec własnego środowiska narodowego” pojawia się w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* jako postulat: „bierny, obojętny stosunek do tradycji, kultury i interesów własnego narodu” (*Uniwersalny...* 2003).

⁶ „Przełom wieków dwudziestego i dwudziestego pierwszego to także przełom w leksykografii, która najwyraźniej przestaje być dyscypliną filologiczną [...], a zmienia się w gałąź informatyki, tzw. inżynierii językowej” (Piotrowski 2001, s. 64).

niki niewątpliwie ułatwiają pracę leksykografa, choć [...] niechlujstwo drukowanych, 'kopiowanych' tekstów bywa obecnie często porażające”.

Na przykładzie zgromadzonych definicji *kosmopolityzmu* (tu nie przytaczanych z braku miejsca) pochodzących z postkomunistycznych słowników europejskich można w ślad za Żmigrodzkim (2003, s. 116), stwierdzić, że: „problem [używania perswazji] nie zniknął [...] wraz ze zmianą ustroju, gdyż pokusa zawarcia w definicji słownikowej własnego wartościowania rzeczywistości jest stosunkowo silna; nie zawsze można się jej oprzeć”. W kontekście krajów postkomunistycznych nadal możemy mówić o częstym tworzeniu wartości wyrazu *kosmopolityzm* na podstawie wcześniej powstałych i ideologicznie nacechowanych treści o zawężonym zakresie znaczenia.

Elementy perswazji mogą zostać ujawnione zarówno w makrostrukturze, jak i mikrostrukturze słownika. Piotrowski (2001, s. 119) zwraca uwagę, że:

Decyzje leksykografów odnośnie włączania jednostek do słowników nie są oparte o mniej lub bardziej obiektywne kryteria, jak np. występowanie danego wyrazu w tekstach, ale są one wynikiem raczej przeświadczenia leksykografów co do ważności danych jednostek leksykalnych. Innymi słowy, leksykografowie dobierają hasła na podstawie prawdopodobieństwa subiektywnego wyrazów, na podstawie swojej intuicji, nie zaś prawdopodobieństwa obiektywnego.

Natomiast w mikrostrukturze perswazja może przejawiać się m.in. poprzez odpowiednią hierarchizację⁷ danych, (nie)przedstawienie poszczególnych aspektów znaczenia. Obecnie w literaturze polskiej na temat leksykografii znajdujemy opinie, że na polu definiowania wyrazów wieloznacznych leksykografowie często są zdani na własną intuicję oraz doświadczenie swych poprzedników. Spotyka się głosy o problematyce subiektywizmu przy tworzeniu (Bańko) lub wypracowaniu (Żmigrodzki) definicji leksykograficznych wyrazów: naturalnych⁸, nieprecyzyjnych⁹, polisemicznych, do których grona zaliczamy rozpatrywany leksem.

Problem subiektywizmu dotyczy słowników różnego typu w różnych językach. Mikołajczak-Matyja (1998, s. 18) proponuje: „w celu uzyskania w możliwie największym stopniu obiektywnego obrazu języka w definicjach słowników jednojęzycznych [...] wykorzystywać dodatkowy materiał definicyjny, pochodzący od przeciętnych użytkowników języka”. Niektóre słowniki angielskie oraz francuskie, jak zauważa autorka, już od dawna podejmują starania uwzględniające

⁷ „Teoretycznym i praktycznym problemom hasłowania w słownikach polskich poświęcone są m.in. studia G. Sztomber (1989), M. Rogowskiej (1989), Z. Saloniego (1989) [...]” (Żmigrodzki 2003, s. 58).

⁸ Jak mówi Mikołajczak-Matyja (1998, s. 68), pojęcia naturalne są „nieostre, zmieniają się w zależności od kontekstu, trudno jest podać ich dobrą i stałą definicję, nabywane są przeważnie stopniowo w trakcie poznawania świata”.

⁹ Robinson stwierdza, że „istnieją i powinny istnieć pojęcia precyzyjne i nieprecyzyjne” (za: Mikołajczak-Matyja 1998, s. 69).

sugestie przeciętnych użytkowników języka odnośnie do definiowania jednostek leksykalnych, rzeczywiście wykorzystują uwagi otrzymane od czytelników słowników wydanych wcześniej, prowadzą własne badania oraz korzystają z wyników innych badań w celu skonstruowania łatwych w odbiorze sformułowań: „w słownikach Longmana owocem uwag czytelników i badań jest specjalnie opracowany zbiór słów używanych w definicjach” (Mikołajczak-Matyja 1989, s. 20).

2. Sprawozdawczość i projektujący charakter definicji

Wśród definicji nominalnych (najczęściej używanych w słownikach językowych) ze względu na sytuację, w jakiej dokonuje się definiowania, wyróżnić można: *definicje projektujące*¹⁰ (*regulujące, arbitralne*) i *definicje sprawozdawcze*. Otóż w niektórych przypadkach zgromadzone przez nas słowniki polskie oraz obcojęzyczne ukazują jedynie definicję sprawozdawczą *kosmopolityzmu*. Jest to zazwyczaj definicja ścisła, niezawierająca elementów wartościowania, jak to: „*kosmopolityzm* jest to obywatelstwo świata” (wspólnota z całym światem), w naszym przypadku może to być definicja, która stanowi dokładne tłumaczenie wyrazu *kosmopolityzm* z języka greckiego, z tego względu, że według Ajdukiewicza (1960, s. 244): „nie stwierdzamy (jej) na tej podstawie, żeśmy wpierw postanowili zgodnie z nią wyraz definiowany rozumieć, ale stwierdzamy ją, mimo żeśmy wcale z góry tego nie postanowili”.

Warto zwrócić uwagę, że następująca analiza leksykograficzna wskazuje, że zarówno najstarszy cytowany tu polski *Słownik języka polskiego* (1861), jak i *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* (2002), a także *Inny słownik języka polskiego* (2000) podają jedynie tautologię definicyjną lub definicję sprawozdawczą wyrazu *kosmopolityzm*, cecha ta jest wspólna wielu słownikom zachodnim.

SJP Zdanowicz (1861)	obywatelstwo świata		
ISJP Bańko 2000	2 — oparta na założeniu, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa	3 — słowo czasem używane z dezaprobatą
NSPP Markowski 2002	2 — charakteryzująca się przyjęciem założenia, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa	

¹⁰ „Definicje nominalne jakiegoś terminu, które przyjmujemy na tej podstawie, żeśmy postanowili termin ten tak rozumieć, jak tego prawdziwość definicji wymaga, nazywamy *definicjami projektującymi*” (Ajdukiewicz 1960, s. 239).

Jednak należy pamiętać, że leksem *kosmopolityzm* w ciągu historii krajów postsowieckich ze względu na modyfikacje ideologiczne kilkakrotnie wymagał od autorów sporządzenia definicji projektujących (regulujących¹¹). Stąd też następnie przedstawimy wyniki analizy ujawniającej, jakie semantyczne elementy definicji były zmieniane z biegiem czasu w słownikach polskojęzycznych.

3. Wyniki analizy badań leksykograficznych oraz pragmalingwistycznych

Wyniki badań, które zostaną tu przedstawione, zostały oparte na analizie definicji leksykograficznych leksemu *kosmopolityzm* zaczerpniętych z kilkunastu słowników polskich oraz na definicjach sporządzonych przez studentów polskich.

Definicje leksemu *kosmopolityzm* skonstruowane przez przeciętnych użytkowników języka polskiego oraz definicje leksykograficzne poddano kilkustopniowej analizie polegającej na:

1) wyodrębnieniu w ramach twierdzeń definicyjnych:

a) tautologii definicyjnych;

b) hiperonimów;

c) logicznych następstw;

oraz wyodrębnieniu twierdzeń rzeczowych, a także komentarzy, uwag, definicji niepożądanych (w definicjach sporządzonych głównie przez respondentów);

2) porównaniu wartości w obrębie poszczególnych grup i sporządzeniu obrazu wartości użytych w definicjach;

3) przeprowadzeniu wewnętrznej analizy leksykograficznej oraz sporządzeniu obrazu wyrazów, w oparciu o które jest definiowane pojęcie *kosmopolityzm* przez studentów (polskich) oraz leksykografów; w tym — wyróżnienie wyrazów wartościujących.

W analizie definicji leksykograficznych nie zostały uwzględnione wydania z kolejnych lat, w ramach danego słownika wzięliśmy pod uwagę definicje pochodzące tylko z jednego wydania. Poza tym definicja wyrazu *kosmopolityzm* nie ukazuje się we wszystkich zgromadzonych przez nas słownikach (Latusek 2002 — brak definicji). W danej analizie nie uwzględniliśmy komentarzy oraz przykładów użycia wyrazu *kosmopolityzm*.

¹¹ *Regulujące (arbitralne)* nadają nowe znaczenie nieostremu terminowi. Definicje projektujące, które zmieniając pierwotne, nieostre znaczenie jakiegoś wyrazu zakreślają ostro kontury jego zakresu, licząc się jednak z tym, by zachować nieostre rozgraniczenie dokonane przez pierwotne znaczenie tego wyrazu, nazywają się *definicjami regulującymi* (Ajdukiewicz 1960, s. 243).

Tabela 1. Definicje leksykograficzne leksemu *kosmopolityzm*

Lp.	Słowniki	Twierdzenia definicyjne			Twierdzenia rzeczowe
		tautologie definicyjne	hiperonim/ <i>genus proximum</i>	logiczne następstwa	
				<i>differentia specifica</i>	
<i>definiens</i>					
1.	SJP Zdanowicz (1861)	obywatelstwo świata			
2.	SJP Karłowicz (1902)		1 — zasady (kosmopolitów) — obojętność		2 — samolubna obojętność na sprawy swojego kraju
3.	SWO Ułaszyn 1904 (1934)	1 — za obywatela całego świata	1 — uważanie się — obojętność		2 — stawianie miłości dla wszystkich ludzi na miejsce przywiązania do swojego kraju 3 — samolubna obojętność na sprawy kraju
4.	SIJPArcta 1916 (1995)	2 — za obywatela całego świata	1 — uważanie się — obojętność		3 — samolubna obojętność na sprawy swojego kraju 4 — nieuznawanie odrębności narodowej
5.	NSJP Trzaski	1 — obywatelstwo świata	2 — kierunek myślowy i uczuciowy		4 — przeciwieństwo patriotyzmu 3 — ogarniający całą ludzkość
6.	SJPPAN Doroszewski 1964	2 — polegająca na afirmowaniu swej wspólnoty z całym światem 5 — obywatelstwo świata	1 — postawa		3 — (połączona z) biernością wobec własnego środowiska narodowego 4 — niepoczuciem się do współodpowiedzialności za jego losy

7.	SJP Szymczak 1995 = 8	2 — oparta na założeniu, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa		3 — charakteryzująca się biernym stosunkiem do tradycji, kultury i interesów własnego narodu
8.	SWO Sobol 1997 = 7	2 — oparta na założeniu, że ojczyzną człowieka jest świat	1 — postawa		3 — charakteryzująca się biernym stosunkiem do tradycji, kultury i interesów własnego narodu
9.	PSWP Zgółkowa 1998	4 — ponieważ ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — zespół poglądów, przekonań i postaw społeczno-politycznych		2 — według których zasady organizacji państw czy narodów są przestarzałe 3 — więzi historyczne czy narodowe nie mają wartości 5 — określany jest mianem narodowego nihilizmu 6 — (i) przeciwstawiany jest patriotyzmowi 7 — w praktyce przejawia się często w negowaniu wartości tradycji i kultury poszczególnych narodów
10.	SWJP Wierzbicka 1998	2 — oparta na podkreśleniu swej wspólnoty z całym światem	1 — postawa		3 — (powiązana z) biernym, obojętnym stosunkiem do tradycji, kultury i interesów własnego narodu 4 — przeciwieństwo patriotyzmu

11.	PSWO Kopaliński 1999	2 — wychodząca z założenia, że ojczyzną człowieka jest cały świat; 4 — (że) jesteśmy obywatelami świata	1 — postawa i ideologia	3 — tj. nasz maleńki (we Wszechświecie) glob	5 — (że) zagrożenie środowiska, a także dobre i złe skutki cywilizacji nie znają granic
12.	SWJP Dunaj 2000 = SWJP Wierzbicka 1998	2 — oparta na podkreśleniu swej wspólnoty z całym światem	1 — postawa		3 — (powiązana z) biernym, obojętnym stosunkiem do tradycji, kultury i interesów własnego narodu 4 — przeciwieństwo patriotyzmu
13.	ISJP Bańko 2000	2 — oparta na założeniu, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa		3 — słowo czasem używane z dezaprobatą
14.	SWO Jarosz 2001	2 — zapoczątkowana przez cyników; 3 — charakteryzująca się poglądem, wg którego cały świat jest jedną ogromną ojczyzną człowieka	1 — postawa i ideologia		4 — (charakteryzująca się) nieuznawaniem granic państw itp. 5 — przeciwieństwo patriotyzmu
15.	NSPP Markowski 2002	2 — charakteryzująca się przyjęciem założenia, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa		
16.	PSWO Latusek 2002	Brak definicji			
17.	USJP Dubisz 2003	2 — oparta na założeniu, że ojczyzną człowieka jest cały świat	1 — postawa		3 — charakteryzująca się biernym stosunkiem do tradycji, kultury i interesów własnego narodu

Za tautologię definicyjną uznaliśmy jednostkę stałą, która pojawiła się w większości definicji oraz inne informacje, które nie wymagają osobnego dowodzenia. Tak więc postulat-tautologia „obywatelstwo świata” został w poszczególnych definicjach sparafrazowany również za pomocą wyrazów: „ojczyznę człowieka jest cały świat”, „cały świat jest jedną ogromną ojczyznę człowieka”, „wspólnota z całym światem”, „afirmowanie wspólnoty z całym światem”, „uważanie się za obywatela całego świata”. Większą uwagę natomiast poświęcimy informacjom, które zgodnie z tezą Ajdukiewicza (1960, s. 241) wymagają dla swojego uzasadnienia „bezpośredniego lub pośredniego odwołania się do doświadczenia”. W tabeli umieściliśmy je w kolumnie twierdzenia rzeczowe jako informacje uzupełniające o bardzo zróżnicowanym charakterze. Wśród tych danych znalazły się m.in. postulaty przestarzałe, nieużywane we współczesnych słownikach (ideologiczne), bądź nowe, nieużywane dotychczas, nieścisłe, subiektywne, perswazyjne oraz odzwierciedlające charakterystykę narodową.

Na podstawie przeprowadzonej analizy możemy stwierdzić, że większość definicji polskojęzycznych leksemu *kosmopolityzm* składa się z następujących informacji: jako hiperonimu najczęściej używa się wyrazu: „postawa”; następnie wymienia się postulat: „ojczyznę człowieka jest cały świat” (tautologia definicyjna); oraz w ramach twierdzeń rzeczowych najczęściej jako element wartościowania zostaje wymieniony postulat: „bierny stosunek do tradycji, kultury i interesów własnego narodu” (37,5%). Najwięcej nowych propozycji w definiowaniu leksemu *kosmopolityzm* wnosi *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* Zgółkowej (1998), zawiera on wyrażenia, które nie mają odpowiedników w innych wydawnictwach:

- hiperonim: zespół poglądów, przekonań i postaw społeczno-politycznych; (według których)
- zasady organizacji państw są przestarzałe;
- więzi historyczne czy narodowe nie mają wartości;
- określany mianem nihilizmu.

Ostatni postulat jest wymieniany również w niektórych słownikach rosyjskich, natomiast w polskiej leksykografii nie jest dotychczas spotykany.

Wyrażenie „wspólnota z całym światem” jest zawarte prawie w 70% definicji; wyrażenie „obywatel świata” i przymiotnik „bierny” zawiera 37% definicji (m.in. występuje w wyrażeniach: „bierny stosunek do tradycji, kultury i interesów własnego narodu”, „bierność wobec własnego środowiska narodowego”, w tym 2 razy w połączeniu z wyrazem „obojętny”); wyrazy „obojętny”, „obojętność” oraz „przeciwstawienie (przeciwieństwo) patriotyzmu” obecne są w ponad 30% sformułowań.

Tabela 2. Wyrażenia użyte w definiowaniu leksemu *kosmopolityzm* (twierdzenia rzeczowe) przez leksykografów polskich

Lp.	Lata wydania słowników	Postulaty	Liczba powtórzeń/ 16 definicji
1.	1902–1916 (1995)	samolubna obojętność na sprawy swojego kraju	3 razy/19%
2.	1939–2001	przeciwieństwo patriotyzmu	5 razy/31%
3.	1964–2003	bierny (obojętny) stosunek do tradycji, kultury i interesów własnego narodu własnego środowiska narodowego)	6 razy/37,5%
4.	1861–1964 (1999)	obywatel świata	6 razy/37,5%
5.	1964–2003	wspólnota z całym światem	11 razy/69%

Oprócz najczęściej pojawiających się wyrażen wymienionych w tabeli 2, w pojedynczych definicjach znalazły się następujące sformułowania:

(SWO Ułaszyn, 1904–1934) — stawianie miłości do wszystkich ludzi w miejsce przywiązania do swojego kraju;

(SIJP Arcta, 1916–1995) — nieuznawanie odrębności narodowej;

(ESWO Trzaski, 1939) — (kierunek myślowy i uczuciowy) ogarniający całą ludzkość;

(SJP Doroszewski, 1964) — niepoczucie się do współodpowiedzialności za jego (świata) losy;

(PSWP Zgółkowa, 1998) — (zespół poglądów, przekonań i postaw społeczno-politycznych) według których zasady organizacji państw czy narodów są przestarzałe; więzi historyczne czy narodowe nie mają wartości; jest określany mianem nihilizmu;

(PSWO Kopaliński, 1999) — (postawa i ideologia wychodząca z założenia, że) zagrożenie środowiska, a także dobre i złe skutki cywilizacji nie znają granic;

(SWO Jarosz, 2001) — (postawa i ideologia charakteryzująca się) nieuznawaniem granic państw itp.

Możemy przypuszczać, że niektóre z wyżej wymienionych sformułowań, użytych w pojedynczych definicjach wskazują na twórcze podejście autorów do definiowania oraz możliwe, że ukazują pewne zmiany w postrzeganiu *kosmopolityzmu* przez poszczególnych leksykografów: przedstawiają one nowe lub na odwrót — przestarzałe znaczenia leksemu.

Tabela 3. Poszczególne wyrazy (wraz z derywatami) użyte przez leksykografów polskich w definiowaniu leksemu *kosmopolityzm*

Lp.	Wyraz	Procent
1.	kraj	19%
2.	wspólnota	19%
3.	samolubny	19%
4.	obojętny	31%
5.	patriotyzm	31%
6.	tradycja	37,5%
7.	kultura	37,5%
8.	bierny	37,5%
9.	swój	37,5%
10.	ojczyzna	50%
11.	obywatel	50%
12.	naród	50%
13.	człowiek	94%
14.	świat	94%

Zgodnie z analizą najwięcej definicji leksykograficznych (aż 94%) zawiera wyrazy „świat” oraz „człowiek”, w 50% — „naród”, „obywatel”, „ojczyzna”, 38% — „bierny”, „kultura”, „tradycja”, 31% — „obojętny” i „patriotyzm” oraz 19% — „samolubny”, „wspólnota” i „kraj”. Jerzy Bralczyk (1987, s. 156) zwraca uwagę, że takie właśnie wyrazy, jak *patriotyzm*, *ojczyzna*, *naród*, *kraj*, *człowiek*, *dom*, *partia*, *rodzina*, *państwo* „mają szczególne predyspozycje do występowania w tekstach każdej niemal propagandy”.

Należy zwrócić uwagę, że bez względu na przedstawianą przez leksykografów polskich często negatywną wizję *kosmopolityzmu*, nierzadko w prasie bądź w innego rodzaju źródłach współczesnych napotykamy teksty podkreślające walory tego zjawiska. Agencje zatrudnienia przywołują studentów: „jeśli chcesz poczuć się prawdziwym obywatelem świata¹² — przyjdź do nas!” Tłumaczenia literatury zachodniej zawierają także inne możliwości zastosowania wyrazu *kosmopolityzm*, jak na przykład: miasta kosmopolityczne (kosmopolis, kosmopolia), które są pomijane w słownikach (zdaje się na rzecz wyrazu „metropolia”). Z porównania definicji polskojęzycznych z definicjami umieszczonymi w słownikach zachodnich wynikają różnice polegające na nieuwzględnianiu przez słowniki polskie m.in. następujących aspektów *kosmopolityzmu*:

¹² Tu: tautologia definicyjna.

- charakter pewnego miejsca, metropolii;
- charakteryzowanie się częstymi podróżami;
- skłonność do akceptowania różnych idei łączących ludzi;
- poszerzanie horyzontów.

W słownikach zachodnich oraz amerykańskich jako antonim rozpatrywanego leksemu najczęściej wymienia się wyraz „provincjonalizm”, a w słownikach krajów postkomunistycznych, w tym polskich, wyraz „patriotyzm”. W słownikach zachodnich informacje o charakterze negatywnym pojawiają się jedynie w przypadku definicji niemieckich (z okresu istnienia NRD, więc ideologicznie nacechowanych) — cytując: „kosmopolityzm [...] nawołuje do rezygnacji z narodowej tożsamości i kultury [...] służy do zamaskowania imperialistycznych dążeń burżuazji do władzy” (HDG 1984). W pozostałych definicjach, jak już wspomnieliśmy, obserwujemy najczęściej brak informacji wartościujących rozważany leksem z punktu widzenia ideologii, a zatem brakuje definicji perswazyjnych bądź subiektywnych. Specyfiką definicji zachodnich wyrazu *kosmopolityzm* jest występowanie tzw. błędu *ignotum per ignotum*, gdy człon definiowany zostaje określony za pomocą wyrazu definiowanego, jak w przypadku: „kosmopolityzm jest to doktryna kosmopolityczna”, „stan kosmopolityczności” itd. Podobną cechę znajdujemy również w ostatnio wydanym *Słowniku wyrazów obcych i trudnych* (2003, s. 349) w definicji wyrazu *kosmopolita* (‘osoba, którą cechuje *kosmopolityzm*’).

4. Wyniki analizy definicji sporządzonych przez przeciętnych użytkowników języka polskiego

Wyniki analizy definicji sformułowanych przez 50 studentów polskich (UAM, kierunki humanistyczne) w 2002 roku wskazują, że studenci podkreślają nieco inne aspekty *kosmopolityzmu* niż leksykografowie: 40% definicji studentekich zawiera postulat „brak poczucia tożsamości narodowej”; 22% definicji zawiera wyrażenie „przejmowanie wzorców innych kultur”; wielu studentów opowiada się za postulatami „czucie się jak w domu w całym świecie” (18% definicji); „bycie (czucie się) obywatelem świata” oraz „otwartość na świat i inne kultury” (10% definicji); rzadziej spotykane postulaty, za pomocą których studenci stworzyli swoje definicje, to: używanie obcojęzycznych słów (6%); znajomość kultur innych krajów (6%); tolerancja i akceptacja w stosunku do osób o innym pochodzeniu, innej narodowości (6%).

Tabela 4. Wyrażenia użyte przez studentów do definiowania wyrazu *kosmopolityzm*

Lp.	Postulat	Procent
1.	zacieranie się odrębności kulturowych	4%
2.	pragnienie bycia wszechobecnym	4%
3.	niechęć, czuć się zobowiązanym wobec ojczyzny	4%
4.	tolerancja i akceptacja w stosunku do osób o innym pochodzeniu	6%
5.	znajomość kultur innych krajów	6%
6.	używanie obcojęzycznych słów	6%
7.	otwartość na świat i inne kultury	10%
8.	obywatel świata	10%
9.	jak w domu	18%
10.	przejmowanie wzorców innych kultur	22%
11.	brak poczucia tożsamości narodowej	40%

Kosmopolityzm według pojedynczych studentów charakteryzuje się także stawianiem problemów ponadnarodowościowych ponad wszystko; niechęcią ograniczenia się własnym państwem; stawianiem pytań ponadczasowych, uniwersalnych; podważaniem sensu istnienia patriotyzmu jako wyrazu szacunku i miłości do ojczyzny, jej historii i kultury; łączeniem odmiennych kultur, tradycji i obyczajów z różnych krajów; związany jest z mieszaniem się kultur; z procesem globalizacji; miłością do całego świata i do wszystkich ludzi, a nie tylko do swojego miejsca urodzenia; zlanie się kilku narodowości w jednej postaci; znajomością języków obcych; uogólnianiem wszelkich narodowości; postępowaniem zmierzającym ku poznaniu wszystkiego i wszystkich; chęcią życia z ludźmi pochodzącymi z różnych kultur; hołdowaniem zwyczajom obcych krajów; przejmowaniem stylu ubierania się; jest słowem nadużywany w naszych czasach.

5. Analiza porównawcza definicji sporządzonych przez leksykografów w kontekście historycznym oraz studentów, 2002 rok

Lista sformułowań użytych w definicjach leksemu *kosmopolityzm* przez studentów oraz leksykografów przy uznaniu synonimiczności bądź bliskoznaczności niektórych z nich ma pewne cechy wspólne. Taki wniosek możemy wyciągnąć, uznając, że np. kategorię „wspólnota z całym światem”, która znalazła się wśród definicji leksykograficznych, studenci parafrazują jako: „otwartość na inne kultury” (10%), „znajomość kultur innych krajów” (6%). Do postulatu tego nawiązują też następujące sformułowania studentów: „tolerancja i akceptacja w stosunku do

osób o innym pochodzeniu” (6%), „używanie obcojęzycznych słów” (6%). Sformułowania „samolubna obojętność na sprawy swojego kraju” (19%) oraz „bierny (obojętny) stosunek do tradycji, kultury i interesów własnego narodu” (37,5%) bądź „przeciwieństwo patriotyzmu” studenci zastępują wyrażeniami: „brak poczucia tożsamości narodowej” (40%), „niechęć, by czuć się zobowiązanym wobec ojczyzny” (4%).

Jeśli chodzi o podkreślenie różnicy w definiowaniu *kosmopolityzmu*, odkrywamy, że takie wyrazy, jak: „bierny” (37,5%), „patriotyzm” (31%), „samolubny” (19%) zostały użyte tylko w definicjach leksykograficznych, przeciętni użytkownicy języka polskiego uznali, iż te wyrazy nie są istotne. Natomiast wyrazy: „obcy” (18%), „brak” (18%), a co najbardziej interesujące: „przynależność” (14%), „otwartość” (8%), „tolerancja” (6%) zostały użyte tylko w definicjach sformułowanych przez przeciętnych użytkowników języka. 18% studentów w definicji wyrazu *kosmopolityzm* zawarło postulat: „przejmowanie wzorców innych kultur”, 4% studentów uznaje, że leksem *kosmopolityzm* ma konotację z „zacieraniem się odrębności kulturowych” oraz z „pragnieniem bycia wszechobecnym” — podobnych opinii nie spotykamy w definicjach leksykograficznych. Słowniki również nie wspominają o takich postulatach wymienionych przez studentów, jak: „używanie obcojęzycznych słów, „znajomość kultur innych krajów”, „niechęć, by czuć się zobowiązanym wobec ojczyzny”, „pragnienie bycia wszechobecnym”. Do definiowania wyrazu *kosmopolityzm* studenci chętnie używają *cliché*: „jak w domu” (18%) oraz „obywatel świata” (10%).

Mimo trudności w zakresie porównania poszczególnych postulatów w sposób obiektywny różnice w postrzeganiu *kosmopolityzmu* przez leksykografów oraz przez studentów jako reprezentantów grupy przeciętnych użytkowników okazują się wystarczająco wyraźne. Na podstawie przeprowadzonej analizy widać, że leksykografowie polscy nie biorą pod uwagę w stopniu wystarczającym zmian zachodzących w rozumieniu *kosmopolityzmu* przez młode pokolenie uczące się w czasie szybkiego rozwoju technologii informacji, przez młodzież, która starając się uzyskać inną perspektywę od tej, którą przedstawiają „własne” media, słowniki i podręczniki coraz częściej w procesie nauki korzysta z materiałów zachodnich, amerykańskich itd., a jednocześnie w dalszym ciągu znajduje się pod wpływem „własnych” źródeł informacji.

W wyniku tej modyfikacji postawy młodego pokolenia wobec przyswajania wiedzy powstaje swego rodzaju nieporozumienie pomiędzy dyskursem „oficjalnym”, słownikowym, a tym, co uważają użytkownicy języka korzystający ze zróżnicowanych źródeł „obcego” pochodzenia. I chociaż przedstawione badania w żaden sposób nie pretendują do miana w pełni reprezentatywnych i obiektywnych, pokazują one, iż leksykografowie powinni rozważyć możliwość włączenia niektórych aspektów używanych przez przeciętnych użytkowników języka do współczesnych słownikowych definicji *kosmopolityzmu*.

Bibliografia

- Ajdukiewicz K. (1960), *Język i poznanie*, t. I, Warszawa.
- Aprejsan J. (1980), *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław [pierwodruk rosyjski 1974].
- Bańko M. (2001), *Z pogranicza leksykografii i językoznawstwa. Studia o słowniku jednojęzycznym*, Warszawa.
- Bralczyk J. (1987), *O języku polskiej propagandy politycznej lat siedemdziesiątych*, Uppsala.
- Głowiński M. (1991), *Nowomowa po polsku*, Warszawa.
- Grzegorzczak R. (2001), *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Mikołajczak-Matyja N. (1998), *Definiowanie pojęć przez przeciętnych użytkowników języka i przez leksykografów*, Poznań.
- Piotrowski T. (2001), *Zrozumieć leksykografię*, Kolekcja Lingwistyczna PWN, Warszawa.
- Żmigrodzki P. (2003), *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, Katowice.

Słowniki i encyklopedie

- Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (1895), red. К.К. Арсеньев и Ф.Ф. Петрушевский, t. XVI, Sankt Petersburg.
- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego* [ESJP], (2000), t. 1, Warszawa.
- Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* [HDG], (1984), red. G. Kempke, Berlin.
- Inny słownik języka polskiego* [ISJP], (2000), red. M.T. Bańko, t. I, Warszawa.
- Kopaliński W. (1999), *Podręczny słownik wyrazów obcych* [PSWO], Warszawa.
- Nowy słownik języka polskiego* [NSJP], (1938–1939), red. T. Lehr-Splawiński, t. 1–2, Warszawa: Trzaski, Everta, Michalskiego.
- Nowy słownik poprawnej polszczyzny* [NSPP], (2002), red. A. Markowski, Warszawa.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* [PSWP], (1998), red. nauk. H. Zgólkowa, t. 17, Poznań.
- Praktyczny słownik wyrazów obcych* [PSWO], (2002), red. A. Latusek, I. Puchalska, Kraków.
- Słownik ilustrowany języka polskiego M. Arcta* [SIJPArcta], (1916 (1995)), t. II, Warszawa.
- Słownik języka polskiego* [SJP], (1902), red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. II, Warszawa.
- Słownik języka polskiego* [SJP], (1861), A. Zdanowicz, t. I–II, Wilno, reprint: Warszawa 1986.
- Słownik języka polskiego PAN* [SJPPAN], (1964 (1996)), red. nac. W. Doroszewski, t. III, Warszawa.
- Słownik języka polskiego PWN* [SJP], (1995), red. M. Szymczak, t. 1, Warszawa. Suplement, red. M. Bańko, M. Krajewska, E. Sobol, Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego* [SWJP], (1998), red. E. Wierzbicka, t. I, Warszawa.
- Słownik współczesnego języka polskiego* [SWJP], (2000), red. nauk. B. Dunaj, t. II, Kraków.
- Słownik wyrazów obcych* [SWO], (1904–1934), oprac. H. Ułaszyn, wyd. 12, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych* [SWO], (2001), red. nauk. M. Jarosz, I. Kamińska-Szmaj, Wrocław.
- Słownik wyrazów obcych* [SWO], (2002), red. E. Sobol, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych i trudnych* [SWOT], (2003), red. nauk. R. Pawelec, A. Markowski, Warszawa.
- Uniwersalny słownik języka polskiego* [USJP], (2003), red. nauk. S. Dubisz, t. II, Warszawa.

Streszczenie

Na temat znaczenia oraz przejawów *kosmopolityzmu* w krajach zachodnich obecnie powstaje wiele prac naukowych o różnym charakterze i zakresie, głównie z dziedzin pokrewnych z filozofią, politologią oraz socjologią. Zgadając się z tezą, że język będący tworem danej społeczności kształtuje jej świat, autorka stwierdza, że wyraz *kosmopolityzm* w ciągu stuleci nie tylko przetrwał do naszych dni, ale też wywarł znaczny wpływ na dzieje ludzkości (przynajmniej w krajach zachodnich). Jako część słownictwa politycznego wyraz ten stanowi istotną podstawę do budowania światopoglądu jednostki bądź różnego rodzaju wspólnot. Jest pojęciem wielowarstwowym, nieprecyzyjnym, naturalnym (zależnym od kontekstu, nieostrym, dla którego trudno jest podać dobrą i stałą definicję), a więc stanowiącym niezwykle wdzięczne pole do ekspresji dla leksykografów.

Autorka przeprowadza analizę stylizacji definicji leksykograficznych *kosmopolityzmu* umieszczonych w poszczególnych słownikach polskich na tle definicji obcojęzycznych. W ramach tej analizy akcentuje te mechanizmy, na mocy których znaczenie wyrazu *kosmopolityzm* zmienia swoje kształty leksykograficzne w zależności od czasu.

Słowa kluczowe: *kosmopolityzm*, ideologia, leksykografia, słowniki, definicje, nowomowa, perswazja

The influence of persuasion on definitions style: configuration of *cosmopolitanism* in dictionaries

Summary

In the present times many an academic work appear about the meaning and the manifestations of *cosmopolitanism* in Western countries, offering views of different types and range, mainly in areas related to philosophy, political science and sociology. Assuming the thesis that language, being the creation of a given society, shapes its world, the author argues that for centuries the term *cosmopolitanism* not only remained until our days, but also had a considerable influence on human history (at least in Western countries). As belonging to political vocabulary, the term cosmopolitism constitutes an important base in the building of individual or communitarian views of the world. It is a multilayer, inexact, and natural concept (blurred in function of the context, being difficult to find a good and stable definition for it), and thus constituting an extraordinary graceful field for lexicographers to express themselves.

The article's author analyses the stylization of lexicographic definitions of *cosmopolitanism* included in particular Polish dictionaries, on the background of foreign languages definitions. Within this analysis she accents the mechanisms, which lead to changing the lexicographic shape of the term *cosmopolitanism's* meaning depending on time.

Keywords: *cosmopolitanism*, ideology, lexicography, dictionaries, definitions, newspeak, persuasion